

OSMANLI MEDRESE ULEMÂSI: ILIM ANLAYISI ve ILMÎ VERİM

Doç. Dr. Fahri UNAN^(*)

Kirgizistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

I. İlim Anlayisi

Klâsik İslâm dünyasında olduğu gibi, Osmanlı ilim ve eğitim-öğretim çevrelerinde de ilimler anahatlarıyla *aklî* ve *naklî* olmak üzere ikiye ayrıldı. Biz, bu yazıda Osmanlı medreselerinin ilim anlayisi ve ikiye ayrılan söz konusu ilim dallarından ikincisi, yâni *naklî* denilen dî nî kaynaklı ilimler ile bu çerçevede ortaya konulan ilmî ürünler üzerinde durmak istiyoruz. *Müsbet* veya *tabîî* diye de adlandırılan ve daha ziyâde din-disi konuların ele alındığı *aklî* ilimler ise, müstakil bir çalışma konusu edilmek durumundadır.

Osmanlı medreselerinde nasıl bir ilmî faaliyetin yürütüldüğünü ve bu faaliyetler neticesinde ortaya nasıl bir ilmî ürünler tablosunun çıktığını anlayabilmek için, kanaatimizce, öncelikle bu müesseselerde nasıl bir *ilim anlayisinin* veya *ilmî zihniyetin* benimsendiğini gözden geçirmek gerekmektedir.

İlim anlayisi ile *ilimlerin tasnifi* girişimleri arasında doğrudan ilişki bulunmaktadır. Çünkü, söz konusu tasnifler, benimsenmiş bulunan anlayışların tabîî nefisleridir. Bu çerçevede, klâsik İslâm dünyasında, bir çok âlimin, kendi zamanlarında tahsile konu edilen veya adları zikrolunan *ilimleri* tasnif ettikleri bilinmektedir. Bunların başında ünlü Türk-İslâm âlim-filozofu Fârâbî (ö. 339/950) gelir. Fârâbî, ilimleri bes ana başlık altında incelemiştir (Fârâbî, 1989: 54-57). Bunları ana-hatlarıyla şöyle hülâsa edebiliriz:

1- *Lisan ilmi ve bölümleri*: Gramer, *bedi'*, *beyân* ve *arûz* gibi dilin muhtelif durumlarını konu edinen bilgiler.

2- *Mantik ilmi ve bölümleri*: Aristoteles'in *Organon* adlı eserinin sekiz bölümünü içine almaktadır.

3- *Ta'li mî ilimler ve bölümleri*: *Hesab*, *hendese*, *hey'et*, *nücûm*, müzik, ağırlıklar, vb. konular.

^(*) Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

4- *Tabî iyyât ve ilâhiyyât*: Tabiat felsefesinin prensipleri, basit cisimlerin incelenmesi, olus ve bozulus, unsurlarin keyfiyeti, mâdenler, bitkiler ve hayvanlarla ilgili konular, ilimlerin prensibi olarak varlik ilmi ve cisimsiz varliklarin tartisildiği metafizik konular.

5- *Medenî ilim ve bölümleri*: Bu kategoriye sâdece *fikih* ve *kelâm* ilimleri dâhil edilmiştir¹.

Ölümünden otuz yıl sonra doğmasına rağmen, eserlerinin son derece tesiri altında kalması dolayısıyla (**Pines, 1989:378-379**) bir bakıma Fârâbî 'nin talebesi sayılabilecek olan Ibn Sî nâ (ö. 429/1037) ise, onun tasnifini biraz daha genişletmiş, ancak dî nî konular dışında kalan *aklî* ilimleri, kendi içlerinde 'hakikati arayan spekülâtif ilimler' ve 'insanların mutlulugunu gâye edinen uygulamalı ilimler' olarak iki gruba ayırmıştır (**Atay, 1983: 53-56; Anawati, 1989:317-319**).

Aynı şekilde, Hârezmî (ö. 387/997)'nin (**Atay, 1983: 48-53**) ve hattâ ünlü târihçi ve sosyolog Ibn Haldû n (ö. 809/1406)'un tasnifleri (**Ibn Haldû n, 1988, II: 455-609**) arasında, esasta büyük bir fark bulunmamaktadır. Osmanlılardan önce İslâm dünyasında yapılmış bulunan ilim tasniflerinin, fazla bir değisikliğe ugramadan Osmanlı ilim çevrelerinde de benimsendiği söylenebilir.

Bu durumu normal karşılamak gerekir. Çünkü, Osmanlıların yönetim ve müessese anlayışları kadar, ilmî ve kültürel potansiyel ile zihniyet dünyası bakımından da, mühim ölçüde kendilerinden önceki klâsik İslâm kültür ve medeniyetinin birikimlerini tevâtüs ettiklerini biliyoruz. Bu durum, sâdece mücerret anlayış ayniyeti veya benzerliği ile sınırlı değildir; ilim ve eğitim-öğretim müesseselerinde ders kitabı olarak okunan eserler ve bunların yazarları bakımından da âşikâr bir devamlılık söz konusudur².

Daha kurulustan kısa bir süre sonra başlamak üzere, Osmanlı âlimleri yabancı ülkelere giderek tahsil görmüşler ve buldukları ülkelerin ilmî birikimlerini ve ilim anlayışlarını kendi memleketlerine tasımışlardı. Bunların gittikleri ülkeler, esas olarak iki ana grupta toplanabilir. Bilhassa dî nî ve hukû kî ilimlerle, bunlara temel teskil eden *tefsir*, *hadis*, *târih*, *edebiyat* ve *kavâide* dâir olan ilimler Suriye ve Misir gibi Arap nüfû sun yoğun olduğu ve klâsik İslâm devletlerinin kurulmuş bulunduğu coğrafyada; *riyâziye*, *hey'et*, *hendese*, *hesap*, *kelâm* ve *felsefe* gibi ilimler ise, ekseriyetle Türklerin hâkim oldukları İran, Mâverâünnehir ve Horasan gibi doğu bölgelerinde tahsil edilmekteydi (**Uzunçarsili, 1988: 227**). Bu iki kaynaktan edinilen bilgiler ve buralarda

¹ Bu hususta daha fazla örnek ve bilgi için ayrıca bkz. Anawati, 1989: 317; Nasr, 1989: 15.

² Ayrıca bkz. Ünver, 1946: 1; Baltacı, 1976, : 5-6; Uzunçarsili, 1988: 1. M. Hulû si Lekesiz (1989), medreselerin ve ulemâ çevresinin XVI. yüzyıldaki durumunu incelediği çalışmasında, söz konusu devamlılığı okunan ve üzerinde çalışılan eserler de dâhil olmak üzere, istatistik verilerle ortaya koymuştur.

hâkim olan ilim anlayışları, ileride tesekkül edecek olan Osmanlı ilim anlayışı üzerinde belirleyici bir rol oynayacaktır (**Ocak, 1986: 32-33**).

Bu bölgelerde Osmanlı ulemâsını derinden etkileyen iki âlim yaşamıştır. Bunlardan birincisi meşhur İslâm âlimi İmâm Gazzâlî (ö. 505/1111); ikincisi ise, kendi adıyla anılacak bir *mekteb (ekol)* oluşturan kadar tanınmış bir ilim adamı olan Fahrüddîn -i Râzî (ö. 606/1209)'dir. Selçukluların ünlü Nizâmiye medreselerinin en tanınmış müderrisi olan Gazzâlî, bir taraftan felsefecilere yönelik sert tenkitleriyle temâyüz ederken, öte taraftan Sünnî İslâm düşüncesiyle tasavvuf arasındaki sürtüşmeleri bertaraf eden mükemmel bir ilmî ve fikrî performans göstermişti. Râzî ise, ilmî dirâyeti ile *seyhü'l-ulemâ* (âlimlerin pîri) unvânını almaya hak kazanmış; *tefsir, hadis, kelâm, felsefe, tıp, riyâziye, edebiyat* ve öteki *aklî* ve *naklî* ilimlerle ilgili pek çok eser vermişti. Kendisinin *icâzet* silsilesi bir kaç vâsita ile Gazzâlî'ye ulaşmaktaydı (**Uzunçarsili, 1988:75-76**) Seyyid Hüseyin Nasr, "*Râzî, bir çok yönden ikinci bir Gazzâlî'dir*", demektedir (**Nasr, 1990: 267**) ki, bu hüküm, söz konusu icâzet silsilesinin neticesi ile de ilgili olmalıdır.

Râzî'nin ilim anlayışı, İslâm âlimleri arasında kısa süre içerisinde pek çok taraftar buldu. Bu anlayışın en belirgin husûsiyeti pratik hedefler gözetmesi, *aklî* ve *felsefî* bir karakter tasımasıydı. Sünnî İslâm kelâmî ile Yunan felsefesini bir ölçüde bağdaştırmasını bilmisti (**Inalcik, 1973: 73**). O, ününün mühim bir kısmını borçlu olduğu *Tefsîr-i Kebîr*'ini yazarken, zamanın bütün ilimlerinden faydalanmış ve *re'*ye (sahsî görüşlerine) büyük yer vermişti (**Nasr, 1990: 276-77**); kezâ kullandığı metod, basta ünlü seyhülislâm Ebussuud Efendi olmak üzere, Osmanlı âlimleri tarafından da benimsenmiş ve kullanılmıştır (**Cerrahoglu, 1977: 7-57**).

Osmanlı âlimlerinin -aşağıda daha geniş olarak ele alınacağı üzere - pratik neticeleri hemen görülebilen, kolayca faydaya (kullanmaya) tahvil edilebilen *ser'i* (uygulamalı) ilimler üzerinde yoğunlaşmalarının bir sebebi, devletin böyle bir çalışmaya olan ihtiyacı ise, ikinci bir sebebi de Râzî ekolünün burada zikredilen tavrı olmalıdır.

Osmanlı müderrislerinin, doğrudan Râzî mektebine mensup ilim adamları veya bu silsileden gelen âlimler tarafından yetistirildiklerini gösteren muhtelif veriler de mevcuttur. Mesele, ilk Osmanlı medresesi olan İznik Orhâniyesi'nin ilk müderrisi, Arabî tasavvufunun Osmanlı topraklarındaki ilk temsilcisi olan Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350-1351), bir mutasavvif olmasına rağmen, aynı zamanda Râzî mektebine mensuptu. Kezâ, aynı medresenin müderrislerinden Alâüddin Esved (ö. 800/1397), tahsilini İran'da tamamlamış ve Osmanlı topraklarına gelmiş bir Râzî müntesibiydi (**Mecdi, 1989: 29-30**). Meşhur Molla Fenârî (ö. 834/1430-31) aynı ekole mensuptu (**Mecdi, 1989: 27, 47**). Dönemin diğer bir ünlü âlimi Molla Yegan (ö. 841/1437) ise Fenârî'den okumustu. Yegan'in talebesi ve ilk İstanbul kadisi olan Hizir Bey (ö. 863/1459), hemen hepsi *Sahn* müderrisi olan pek çok âlim yetistirmisti. Bilâhare Molla Lütfî (ö. 900/1494-95), İbn Kemâl (ö. 940/1534) ve Ebussuud Efendi (ö. 982/1574) gibi

Osmanlı ilim hayatının köse taşları durumunda bulunan âlimler, bu kanalla Râzî mektebine mensup olmuşlar ve bu mektebin imparatorluk içindeki temsilcileri hâline gelmişlerdi. Bunlar, aynı zamanda Osmanlı medreselerinin en yükseklerinde müderrislik eden etkili kişilerdi³. Hattâ Sa'düddin Taftazânî (ö. 793/1390) ve Seyyid Serif Cürcânî (ö. 816/1413-14) gibi, eserleri pek çok Osmanlı müderrisinin ders ve basucu kitabı olan, asırlarca medreselerde okutulan ve kendilerinden sîâyisle bahsedilen âlimler de Râzî mektebine mensuptular (Uzunçarsili, 1988:77).

Bütün bu açık bağlantılar, Osmanlı eğitim sisteminin temel müesseseleri olan medreselerin ilmî ve fikrî arka-plânını, Râzî mektebinin oluşturdugunu ortaya koymak için yeterlidir. Ancak, böyle güçlü ve ilmî bakımdan geniş görüşlü bir mektebe mensup olmalarına rağmen, Osmanlı ulemâsinin, bu mektebin ünlü âlimleri kadar verimli olmadıkları ve daha ziyâde onların 'tâbii' durumunda kaldıkları ileri sürülebilir. Nitekim, aşağıda ele alınacağı üzere, ortaya konulan ilmî ürünlerin umûmî durumu ve zaman içerisinde bu hususta gösterilen seyir ve verimlilik, böyle bir düstüncüyü doğrular niteliktedir.

Osmanlı medreselerince benimsenen ilmî zihniyeti ve ilim anlayışını, iste bu bağlantıları göz önünde bulundurmak sûretiyle incelemek gerekmektedir.

Osmanlı müderrisleri içerisinde, ilimleri tasnif eden, ilim anlayışlarını inceleyen ve bunlar hakkında derli toplu bilgi ve hükümler veren şahsiyetlerin içinde en tanınmış, Tasköprülü-zâde Ahmed İbâdüddin Efendi'dir. Tasköprülü-zâde'nin, meseleyi enine boyuna ele aldığı ve *ilim* olarak kabul ettiği konuların pek çoğu hakkında *deger* ifâde eden hükümler verdiği görülür. Onun bu konudaki görüşlerini gözden geçirmeden önce, yine Tasköprülü-zâde'nin, hayat hikâyesini verdiği, Fâtih döneminde yaşamış bulunan *Sahn* müderrislerinden Hoca-zâde Muslihüddin Mustafa (ö. 893/1488)'dan naklettiği ilimlerin tasnifini ve değerlendirilmesini ele almakta fayda vardır. Bu tasnif oldukça kısadır; ancak, *deger* hükümleri tasnifi bakımından ehemmiyetlidir. Muslihüddin Mustafa'ya göre, ilimler üç ana gruba ayrılmaktadır:

1- "*Takrî ri ve tahrî ri mümkün olan*"; yâni anlatılması ve yazılması imkân dâhilinde bulunan ilimler. Bu ilimler, "*musannif*" (tasnifçi, yazar)lerin meshûrları tarafından tasnif ve telif edilmiş ve ortaya koydukları eserlere "*kilk-i tahkik*" (hakikatleri araştırma kalem) ile "tesbit ve imlâ" olunmuştur.

2- "*Takrî re hâ'iz olup tahrî ri câ'iz olmayan*"; yâni dile getirilmesi mümkün olmakla birlikte, yazılıp çizilmesi doğru olmayan ilimlerdir. Bu ilimler, "*vehmiyyât*" (vehimler) ile mahlû t (karışık) ve *mugâletât* (mugâlatalar, polemikler) ile" doludur. Sohbet veya münâzaralar sırasında rakibi susturmak için basvurulan spekülasyonlar, akıl yürütmeler, saptırmalar, kelime oyunları bu gruba girmektedir. "*Bu makû le kî l u kâl*

³ Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. Uzunçarsili, 1988: 76.

mücerred nizâ' ve *cidâl içün'* ortaya atılmaktadır. Dolayısıyla, bunların kimseye faydaları yoktur.

3- "*Takrîr ve ta'bîre*" imkân bulunmayan, "*tahrîr ve tasvîri*" mümkün olmayan ilimler. Bu ilimler, bir takım remiz ve isâretlerle anlaşılabılırler. "*İlm-i ledünn*" (ilâhî bilgi) adı da verilen bu ilimler, insanlar tarafından dile getirilemezler. Bu bilgileri irfan, zevk ve vicdân sâhipleri bilirler; birbirlerine bir takım "*remiz ve isâretler*"le anlatırlar (Mecdî, 1989:153-154).

Tasköprülü-zâde'nin belirttiğine göre, Muslihüddin Mustafa, bu ilimlerden ikinci grupta yer alanları *'faydasız'* olarak görmektedir. Bu çerçeveye sokulan bilgiler, daha ziyâde kelâmî-felsefî konulardan ibârettir. Ulemânin mesgul olması gereken ilimler, birinci kategoriye oluşturmaktadırlar. Bunlar, bir faydaya dayalı ilimlerdir. Diğer yandan, söz konusu ilimler, "*ulemâ-i kadîm*" tarafından araştırılmış, ortaya çıkarılmış ve kitaplara geçirilmiş oldukları için, öğrenilmeleri de kolaydır.

Tasköprülü-zâde, bir vesileyle *Sakâ'ik*'te ilimleri iki ana gruba ayırmıştır. Ona göre, birinci grubu oluşturan ilimlere "*zâhirî ilimler*" denilmektedir. Bu ilimler, gizli ve açık her şeyi bilen Allâh tarafından, kendileriyle mesgul olanlara (*erbâb-i ilm-i zâhir'e*) "*serh ü kesf ü tavzîh*" olunmaktadır. *Sarf ve nahivciler* (dilbilgisi âlimleri), *ma'ânî ve beyâncılar* (dilin estetik ve ifâde yönüyle mesgul olanlar), *usûl ve fîrû'cular* (ilimlerin metodolojileri ve uygulama şekilleriyle uğrasınlar), mantık ve kelâmcılar, tefsir ve hadisçiler, *zâhirî* ilimlerle uğrasın kimselerdir. Çalışma sâhalarına göre, her birinin ilim âleminde belirli bir yeri bulunmakla birlikte, bunların içlerinden bilhassa hadisçiler "*e'imme-i dîn*" (dinin önderleri, imamları) ve "*zümre-i müctehidîn*" (içtihatla bulunmaga ilmî kudretleri olanlar) olarak, Kur'ân'dan hükümler çıkarmak sûretiyle, İslâm cemiyetine çok daha faydalı olmaktadır (Mecdî, 1989:4-6).

Tasköprülü-zâde'nin bu grupta mütâlaa ettiği ilimlerle, Muslihüddin Mustafa'nın sözünü ettiği "*takrîri ve tahrîri mümkün olan*" ilimler arasında tam bir uyuma söz konusudur.

Tasköprülü-zâde, ikinci grupta toplanan ilimleri ise "*ilm-i bâtin*" adıyla belirtir. Bu ilimlerle uğrasınlara "*erbâb-i ilm-i bâtin*" denir. Bu bilgilere sâhip olanlar, ilimleri kitaplardan öğrenmezler. Allâh onlara "*esmâ*" (isimler) ve "*sıfat*"i öğretmiş, ilâhî sırları "*yakîn*" etmiştir. Bunlar, gönül ehli insanlardır...

Dikkat edilirse, tasavvufun bu kategoride mütâlaa edildiği görülür. Muslihüddin Mustafa'nın "*takrîr ve ta'bîre*" imkân bulunmayan ilimler derken sözünü ettiği ilimler de "*bâtinî*" (ve tasavvufî) ilimlerden başka bir şey değildir.

Tasköprülü-zâde'ye göre, hangi gruptan olursa olsunlar, ilim adamları "*firka-i nâciye*"dendirler; yâni sâhip oldukları bilgiler sâyesinde hakikati bularak, kurtulusa

ermis kisilerdir. Bunların amel defterlerinde ‘*Rableri tarafından hidâyete erdirilmiş ve felâha ulaştırılmış*’ oldukları yazılıdır. Dolayısıyla, ilim adamlarının dereceleri, hükümdarların derecelerinden kat kat üstündür (Mecî, 1989:154).

Asagıda biraz daha etraflıca üzerinde durulacağı üzere, bu tür tasvir ve tasnifler, “*ulemâ*” denince Osmanlı âliminin ve aynı zamanda cemiyetinin nasıl bir insani tasavvur ve tahayyül ettiğini ortaya koyduğu gibi, onların ilmî zihniyetleri ve temsil ettikleri ilim anlayışları hakkında da mühim ipuçları sunmaktadır.

Burada bahis konusu edilen tasnif ve tavsiflerin dışında, Tasköprülü-zâde konuyu *Miftâhu’s-Sa’âde* adlı eserinde⁴ çok daha geniş olarak ele almıştır⁵. Bu eserde, onun bütün ilimleri yedi ana grupta incelediğini görüyoruz. Bunları, kısaca şöyle hülâsa edebiliriz:

1-Yazı ile ilgili ilimler (*ilmü’l-hatt*): Bu kategoride yazı sanatı ve harflerin mahreçleri de dâhil, muhtelif konular incelenmektedir.

2-Sözlerle ilgili ilimler (*ilmü’l-lüga*): Ses bilgisi, dilbilgisi, siir ve her türlü mefhum ve terimler bu grupta ele alınmaktadır.

3-Mantık ile ilgili ilimler (*ilmü’l-mantik*): Mantık, mî zân, münâzara, cedel, vb. konular bu ana başlık altında tedkik edilmektedir.

4-Felsefe, varlıklar ilmi (*ilm-i ilâhî*, vb.): *Ilâhiyât* (metafizik), tip, tabiat, fizik, astroloji, büyü, riyâzî ilimler, vb. bu grubu oluşturmaktadır.

5-Amelî hikmet (*hikmet-i ameliyye*: pratik felsefe): Ahlâk, ev idâresi, siyâset, ihtisâb, askerlik, vb. bütün konular bu kategoride mütâlâa edilmektedir.

6-Dinî ilimler (*ulûm-i ser’iyye*): Kur’ân, tefsir, hadis, fıkıh, *kelâm*, vb. muhtelif konular bu grubu oluşturmaktadır. Müellifin tasnifinin en uzun kısmını bu bölüm teşkil eder.

7-Bâtin ilimleri (*ilm-i ma’rife*): İbâdetlerin hikmeti, çeşitleri, çeşitli duâların esrârî, tefekkür, âdet ve gelenek ile bizzat “*ilim*” bu sonuncu grupta ele alınmaktadır.

Bu tasnifin tedkiki, Tasköprülü-zâde’nin, kendisinden evvel yapılmış bütün ilim tasniflerini göz önünde bulundurarak, anahatlarını muhâfaza etmek kaydıyla, teferruatlı

⁴ Bkz. Haydarâbâd 1328, I-III; eserin tercümesi için bkz. *Mevzû’atü’l-Ulûm*, I-II, İstanbul 1313.

⁵ Tasköprülü-zâde’nin ilim anlayışı ve ilimleri tasnifi konusu, *Mevzû’atü’l-Ulûm* adlı eserine dayanılarak şu çalışmada geniş bir şekilde ele alınmıştır: Unan, 1997: 149-264.

bir ilim tasnifinde bulunduğunu göstermektedir. Bu bakımdan, onun tasnifi eskiden yapılmış tasniflerin iyi bir düzenlemesi olarak da kabûl edilebilir (**Anawati, 1989: 320**).

Buraya kadar gözden geçirilen ilim tasnifleri ne olursa olsun, bütün ilimler esasta *aklî* ve *naklî* (dine dayalı) olmak üzere iki kismde mütâlaa edilmistir. Bu durum, ulemânin faaliyet sâhasını belirlemekte ve yönlendirmekte mühim bir rol oynamış olmalıdır. Bu sâhanın seçiminde, *ilimlerin gâyesi* oldukça belirleyici bir âmil olarak görülebilir. İslâm dünyasında daha ilk dönemlerden îtibâren, ilimlerin bir grubu *vahiy* (din), ikinci grubu ise *insan zekâsinin ve tecrübesinin* ürünü olarak düşünölmüş ve vahye dayanan ilimler nesilden nesile aktarıldıkları için, umû miyetle *naklî*; ötekiler ise *aklî* olarak adlandırılmıştır (**Nasr, 1989:14**). Nitekim, Osmanlı medreselerine tâyinleri öngörölen müderrislerin çoğunun, *akliyyât ve nakliyyât* ilimlerini iyi bilen insanlar olarak tavsif edilmeleri, bu anlayışın tezâhüründen başka bir sey olmamalıdır⁶.

İster *aklî*, ister *naklî* olsun, ilimlerin gâyesi *ma'rifetu'llâh* (Allah'î tanıma) ve bu vesileyle ebedî saadete nâil olmadır (**Tasköprölü-zâde, 1313, I:23-24**). Dolayısıyla, bir kisinin gerçek mânâda *âlim* olabilmesi için, tasnife konu bütün ilimlere vâkif olması gerekir(**Tasköprölü-zâde, 1313, I:5**). Ancak, bilhassa *ser'î* muhtevâli ilimleri ögrenmekte daha titiz ve daha istekli olmak lâzımdır. Bunda da, güçlü bir *nakil* bilgisi şarttır. Çünkü, *akil* tek basına hakikate ulastıramaz. Kur'ân, bütün ilimleri ihtivâ etmektedir; lâkin kendi basına insan akli bunu anlamakta yetersiz kalır(**Tasköprölü-zâde, 1313, I:25**). Bu sebeple, dinden kaynaklanan, nakil yönü kuvvetli ve târihî bir arka plâni bulunan *ser'î* ilimler, kendileriyle meşgul olanların anlayışlarını güçlendirir, onları sereflendirir ve ebedî saadete ulastırır (**Tasköprölü-zâde, 1313, I:23-24**). Esâsen, mâhiyetleri ne olursa olsun, bütün ilimler *-zâhir ve bâtin* (veya *ser'î* ve *aklî*) ayırımı yapılmaksızın- Allâh tarafından insanlara ögretilmekte ('*serh ü kesf ü tavzî h olunmakta*')dir (**Mecdî, 1989:4-5**). Öyleyse, hem bu dünyâda, hem de âhirette insanlara faydası dokunacak ilimleri tahsil etmek gerekir. İlimlerin esas gâyesi de budur...

Tasköprölü-zâde'den yarım asırdan fazla bir süre önce yaşamış olan *Sahn* müderrisi Muslihüddin Mustafa'nın görüşleri ile, ilimlerin gâyesi bakımından Tasköprölü-zâde'nin bu görüşleri arasında pek fazla bir fark gözükmemektedir.

Bu *fayda* vurgusu o kadar kuvvetlidir ki, ilimleri -bilhassa ögrenilmesi tavsiye olunan ilimleri- *ulûm-i nâfi'a* (faydalı ilimler) olarak öngören düşünencin temelini teşkil eder. Bu durum, Osmanlı medreselerinin kuruluşundan önce de böyledir, sonra da böyledir; hattâ yükselme devri sayılan XV. ve XVI. yüzyıllarla sınırlı olmayıp XVII. ve XVIII. yüzyıllarda da aynı sey söz konusudur. Asagıda temas edileceği üzere, Tasköprölü-zâde'nin (**Mecdî, trc., 1989**), Atâyî'nin (**Atâyî, 1989, I-II**) ve Seyhî

⁶ Bir örnek olmak üzere bkz. *Fâtiş Mehmed II Vakfiyeleri*, VGM yay., nr. 1, Ankara 1938, s. 262.

Mehmed Efendi'nin (Seyhî, 1989, I-II) biyografik nitelikli eserlerinde, ulemânin vasıfları arasında 'ulûm-i nâfi'ada mâhir olmak' en mühim meziyet olarak gösterilir.

Ifâde olundugu üzere, Osmanlı medreselerinde ders veren ilim adamlarında görülen bu *faydacılık* düşüncesi, münhasıran kendi bulusları da degildir. Çünkü, daha önceki yüzyıllarda da benzer düşüncüyü dile getiren büyük âlimler bulunmakta ve bu durum bir gelenek hâlinde bütün İslâm dünyâsında geçerliliğini korumaktadır. Nitekim, ilimleri 'ser'î ve 'ser'î olmayan' şeklinde iki gruba ayıran ve önceligi tartışmasız birinci kategoride yer alan ilimlere veren ünlü âlim Gazzâlî (ö. 505/1111), *el-Munkiz*'inde filozofların uğrastıkları ilimler olarak mütâlaa ettiği *riyâzî, mantikî, tabiî, ilâhî, siyâsî ve ahlâkî (aklî)* mevzû lar üzerinde dururken *hesap, hendese ve hey'*etten oluşan riyâzî ilimlerin öğrenilmesinin, bizâtiht kendilerinden kaynaklanan bir mahzuru bulunmadığını, aksine birer âlet olarak görülüp 'ihtiyâci karsılayacak kadar' öğrenilmesinin faydalı bile olacağını belirtir. Ancak, bu ilimlerin iki mahzuru bulunmaktadır: İlki, söz konusu ilimlerin inceliklerini öğrenen bir kimsenin, keşfedeceği olaganüstülük ve uyum karsısında, filozofların uğrastıkları her ilmin ve söyledikleri her sözün doğru olduğu kanaatine vararak hakikatten ayrılması ve dalâlete düşmesi ihtimâlidir. Bu sebeple, söz konusu "ilimlerle pek fazla mesgul olanları men'etmek lâzımdır. Çünkü, bunların din ile alâkasi yoksa da, felsefeye âit ilimlerin başlangıcı olduklarından, kötülükleri ona da geçer. Bu ilimlerle pek fazla mesgul olup da dinden çıkmayan ve takvâdan uzaklaşmayan kimseler azdır".

Aynı ilimlerle uğrasmanın ikinci mahzuru ise, yukarıdaki tehlike sebebiyle, "samimî, fakat dine felsefî ilimleri inkârla yardım edeceğini zanneden kimsenin" içine düşeceği durumdur. Böyle birisi, meselâ 'filozofların ay ve günes tutulmasına dâir sözlerini, inkâra varıncaya kadar cehâletlerini ve söylediklerinin seriatin aksi olduğunu iddiâ' eder. "Bu iddiâlar, mezkûr husûsları kat'î delillerle bilen kulağınâ çalınsa, kendi bürhânından şüphelenmez; fakat o, İslâm'ın cehâlete ve kat'î delileri inkâra dayandığına inanır. Ve böylece, felsefeye karsi sevgisi, İslâm'a karsi bugzu artar" (Gazzâlî, 1978:51-52)⁷.

İlimlerin tasnifi ve değerlendirilmesi üzerinde fikir yürütenlerden birisinin, müderris Hoca-zâde Muslihüddin Mustafa'nın, yukarıda zikredilen "takrî re hâiz olup tahrîri câ'iz olmayan" ilimler olarak gördüğü felsefî münâkasalar ve *felsefiyâtan* sayılan ilim dalları hakkındaki hükümleriyle, Gazzâlî'nin yukarıdaki değerlendirmeleri arasında dikkate değer bir yakınlık görülmektedir. Hoca-zâde bunların 'faydasız' şeyler olduklarını söylerken, Gazzâlî *mantikî, tabiî, ilâhî, siyâsî ve ahlâkî (felsefiyâtan)* ilimlerin öğrenilmesinin gâyesini 'fayda' olarak niteler (Gazzâlî, 1978:53-59). Ancak, 'fayda' temin etmeyecek bir şekilde öğrenilip kullanıldığı takdirde, öğrenilmemesi daha iyidir. Öngörülen veya beklenen fayda ise, Tasköprülü-zâde'nin belirttiği gibi, Allâh'i tanıma (*na'rifetu'llâh*), doğru yoldan ayrılmama, î mâni muhâfaza ve takviyedir. Bu

⁷ Tercümesi için bkz. *Dalâletten Hidâyete* (trc. A. Subhi Firat), İstanbul 1978, s. 51-52.

yüzden, söz konusu ilimlerin hikmetini anlayacak kapasitesi bulunmayanların, filozoflar tarafından yazılan kitapları okumalarını engellemek gerekir. Gerçi bu kitaplarda doğru ve iyi bilgiler de yer almaktadır. İyi para ile kalp paranın aynı kese içinde bulunması, iyi parayı kalp para yapmazsa da, hangisinin iyi, hangisinin kalp olduğunu bilmek için isin ehli olmak lâzımdır. Filozofların yazdıkları kitaplardan faydalanmak da böyledir (**Gazzâlî , 1978:60**).

Gerek Gazzâlî 'nin, gerek yukarıda temas olunduğu üzere önde gelen Osmanlı âlimleri Muslihüddin Mustafa ve Tasköprülü-zâde'nin öncelik verdikleri ilimlerle, diğer ilimlere bakışlarını, XVI. asrın ortalarında meshur seyhülislâm Ebussuud Efendi ile sert tartışmalara giren Birgivî Mehmed Efendi (ö. 981/1573)'de de görmek mümkündür. Bu benzerlik su bakımdan ilgi çekicidir: Birgivî, Osmanlı ulemâsinin ekseriyetinin mensup oldukları Râzî mektebinin nisbeten dışına çıkarak, daha radikal bir tavır takinmiş ve Hanbelî mezhebinin bâzi görüşlerini savunmuş olmasına rağmen (**Unan, 1990:33-42**), ilim anlayışı, tasnifi ve bunları değerlendirmesi bakımından Râzî mektebine mensup ulemâdan hiç de farklı düşünmemektedir (**Birgivî , 1256:41-55**):

1- Memur olduğumuz ilimler: Bu kategoride ele alınan ilimlerin, Muslihüddin Mustafa'nın "*takrî ri ve tahrî ri mümkün olan*" ilimleriyle aynı mâhiyette oldukları, yâni ser'î bir mâhiyet tasdikları görülür.

2- Men'edilmiş olduğumuz ilimler: Bu başlık altında ele alınan ilimler de, Mustafa Efendi'nin "*takrî re hâiz olup tahrî ri câ'iz olmayan*" şeklinde tavsif ettiği -daha ziyâde kelâmî ve felsefî- ilimlere benzemektedir.

3- *Müstehâb* ilimler: Birgivî 'nin bu başlık altında ele aldığı ilimlerle Muslihüddin Mustafa'nın üçüncü kategoride zikrettiği ilimler arasında bir hayli fark vardır. Birgivî 'nin müstehâb (öğrenilip öğrenilmemesinde kayıtlayıcı bir engel olmayan) saydığı ilimler umû miyetle dünya işlerini konu almakta ve ser'î kaynaktan beslenmemektedir. Bunlar hesap, hey'et, hendese, tıp, vs. gibi ilimlerdir. Birgivî , bu ilimlerin hayâtin temel gâyesi olmamaları gerektiğini, ancak hayâti daha kolay yasanır bir hâle getirebilmek için, belirli ölçüde öğrenilmesinin faydalı olacağını vurgular⁸.

⁸ Birgivî Mehmed Efendi'nin ilimleri tasnifini biraz daha detaylı ele aldığımızda, aradaki benzerlikler daha iyi ortaya çıkacaktır. Ona göre, "*me'mur*" olduğumuz ilimler, esâs olarak dî nî muhtevâliydi. İlm-i hâl bilgileri bunların başında geliyordu. Bunlar, öğrenilmesi mutlakâ gerekli olan, yâni *farz-i ayn* durumundaki ilimlerdi. Birgivî 'ye göre, öğrenilecek konu farz ise, öğrenilmesi de farzdi. Aynı kategoriye girmekle birlikte, bütün müslümanlar için zarû ri olmayan ilimler de vardı ve bunların tahsili *farz-i kifâye* idi. Müslümanların arasından bir kısım insanların öğrenmeleriyle, farziyetleri diğerlerinin üzerlerinden düşmekte ve sorumlulukları kalkmaktaydı. Fikih (=İslâm hukû ku), tefsir, hadis ve kirâ't gibi ilimler bu kabildendi. Miras hukû kunda gerekli olan *ilm-i hesâb*, Kur'ân'ın daha iyi anlaşılabilmesi için öğrenilmesi î câbeden Arap dili ile ilgili bilgiler, bütün müslümanların öğrenmek zorunda olmadıkları (=farz-i kifâye) ilimlerdi.

Bu kategoride Hoca-zâde'den ayrılan Birgivî'nin üçüncü grupta tasavvufu ele almaması; onun tasavvufa bakışıyla yakından ilgili olmalıdır (Unan, 1990:33-42).

Yukarıda Tasköprülü-zâde'nin, bir kisinin gerçek âlim olabilmesi için, tasnif ettiği bütün ilimlere vâkif olmasını şart kostugunu belirttik. İnsan ömrünün buna vefâ edip etmeyeceği keyfiyeti bir yana bırakılacak olursa, ileri sürülen düşüncenin *âlim-i küll* (her şeyi bilen âlim) deyişimiyle uyumlu olduğu görülecektir. 'Her şeyi bilme' düşüncesi, ulemânin ekseriyetinin zihniyetini yansıtmaktadır. Bu anlayışın *ilim* kelimesi ile *bilgi* arasında dikkate değer bir ilişki kurduğu muhakkaktır.

Gerçekten de Osmanlı kaynaklarında *ilim* kelimesi, ekseriyetle *ma'lû mâ't* (bilgi) konteksti içerisinde kullanılmaktadır. Diğer bir deyişle, 'çok ve teferruatlı bilgi' *ilimdir*; *âlim* ise, zamanın revaçta bulunan bütün ilimlerini çok iyi bilen kimsedir. Bu noktada, 'en büyük âlim', 'en fazla *seyi* bilen' insandır. Nitekim, İstanbul'un ilk kadisi olan ve pek çok *Sahn* müderrisinin hocası durumunda bulunan Hizir Bey (ö. 863/1559), Fâtih zamanında *İlim Dağarcığı* lakabıyla anılıyordu. Kendisinin, zamanına kadar tesekkül eden bütün ilimleri bildiği, hattâ kulakların bile isitmediği şeylerden haberdar olduğu belirtilir.

Osmanlı müderrislerinin bir çoğunun hayat hikâyesini veren Tasköprülü-zâde, Atâyî ve Seyhî Mehmed Efendi'lerin verilerinde, aynı durumu açık bir şekilde tesbit etmek mümkündür.

Osmanlı müderrisleri, yukarıda çizilen tabloya uygun olarak, ilmiye mensuplarına ve cemiyete örnek oluşturan vasıflarla anılmaktadır. Bu durum, onların yüksek seviyede İslâm ilimleri âlimi olarak görüldüklerini ortaya koyar. Nitekim onların vasıflarının sıralanışı bu bakımdan fevkalâde dikkat çekicidir. Hakikaten, pek çok örnekte âlimlerin vasıflarının *dindarlık*, *olgunluk* (kemâl) ve *fazilet* üzerine kurulu

"Men'edilmis" olan ilimler ise, "*Serî 'at-i Muhammediyye*" tarafından yasaklanmış, sâdece ihtiyâca yetecek kadar öğrenilmesine izin verilmiş bilgileri içine alıyordu. Kelâm ve nücû m ilimleri bu kabildendi. "*Hasmi def ve mezhebi isbât edecek kadar kelâm*" ilmine âsinâ olmak yeterliydi. Fazlası câiz değildi; çünkü fazlası insana vesvese verir ve kalbe şüphe düşürdü. "*İlm-i nücûm*" (=yıldızlar ilmi) ise "*namaz vakitlerini ve Kibleyi bilecek kadar*" öğrenildiği takdirde zarar vermezdi. Çünkü, bu kadari bir faydaya yönelikti. Oysa, münecimlerin falân gün güneş ve ay tutulacak veya filân gün zelzele olacak şeklinde hüküm çıkarmaları haramdı. Esâsen, bu ilmin haram olan kısmı "*ahkâma müte'allik olan*" kısmiydi. Öte yandan, çoğunlukla "*zanna ve vehme*" dayanıyorlardı.

"*Müstehâb*" veya "*mendûb*" olan ilimlere gelince, bunları öğrenmekle öğrenmemek arasında "*farz ve nehy*" bakımından her hangi bir şey söz konusu değildi. Bunlar "*nâfile*" türünden ilimlerdi. Meselâ, tip ilmi böyleydi. İnsanın, bedenini korumaya yetecek kadar bilgisi olması kâfi idi. Birgivî'ye göre (1256: 49-50), tip ilmini öğrenmek farz değil, belki "*müstehâb*"dı. "*Nasil farz olsun ki, Allâh, Kur'an'da Resûle insânin vücûdunu ne minvâl üzre zarardan hifz eylesini beyân buyurmuşlardır; ilm-i tibba ihtiyâc komamislardır. Kitâb ve Sünnet'le âmil olanlara tabî b lâzım olmaz*".

olduğu görülür. Onlar halim-selim, mütevâzi, ârif, ilmiye amel eden, kâmil, fâzil, nesebi temiz, ît ibâr sâhibi, *mütetebbi'* (arastirici), *müteverri'* (dindar, vera' sâhibi), *müteserri'* (dindar, ser'î ahkâma bağlı), sâlih, güzel ahlâk (*ahlâk-i müstahsine*) sâhibi, sohbetinden herkesin hoslandığı, *muhakkik ve müdekkik* (tahkik edici, hakikatleri arastirici), ilimler denizine âsinâ (*âsinâ-yi deryâ-yi ulûm*), Allâh'ın emirlerine itaat eden (*mutî'-i emr-i ilâhî*), iffetli (*aff*) insanlardı⁹.

Buraya kadar tedkik edilen verilerin sonunda, kısaca su neticeye ulaşmak mümkün olsa gerektir: Osmanlı medreselerinin ve buralarda ders veren müderrislerin temsil ettikleri ilim anlayışı, en azından nazârî plânda, *kiillî*dir. İlim adamları bütün ilimleri bilmektedirler; diğer bir deyişle *âlim-i kiillî*dürler. Ancak, an'ane yönü son derece kuvvetli klâsik İslâm kültürünü ve ilim anlayışını temsil ederler. Umûmî olarak, felsefî ve *aklî* yönü güçlü, yâni, re'ye büyük yer veren Râzî mektebinin ilim anlayışı kabul görmüştür. Dolayısıyla, ilim adamları zamanın gereklerini ve zarûrî hâlleri göz ardı etmezler ve İslâm'ın hükümleriyle fiilî durumu bağdastirmek husûsunda -dinin rûhunu incitmemek şartıyla- son derece esnek bir tavir sergilerler. Bu anlayış, onları pratige yöneltmiş, uygulama kabiliyeti yüksek, *faydaya* (kullanıma) müsâit dî nî kaynaklı ilimleri öne çıkarmışlar ve bu çerçevede tefsir ve fikh ilimleri üzerinde yoğun olarak çalışmışlardır -ki aşağıda göreceğiz-. Fakat, zamanla bu sâhada da söz konusu güçlü gelenek ve kendilerini tekrarlama çemberinin içerisine hapsolacaklardır.

İlim anlayışları ve ilmî kapasiteleri anahatlarıyla tesbit olunan bu ilim adamları nasıl bir ilmî performans sergilediler ve ortaya ne tür eserler koydular?

II. İlmî Verim

Osmanlı medreselerinin ilk dönemlerini, diğer bir deyişle İstanbul'un fethine kadar geçen zaman zarfını, bir ölçüde emekleme dönemi olarak kabul etmek mümkündür. Bu durum, ortaya konulan ilmî ürünler bakımından da geçerlidir. İlk dönemlerde, Osmanlı medreselerinde esas îtibârıyla dî nî nitelikli derslerin okutulduğunu görüyoruz. Dolayısıyla, Osmanlı âlimlerinin üzerinde çalıştıkları ilim dalları da, aynı şekilde dî nî nitelikli olmuştur¹⁰. İstanbul'un fethinden sonra bu şehirde faaliyete geçirilen üst seviyedeki medreselerle, ilmî sâhada evvelki dönemlere nisbetle hissedilir bir canlanma ve hareketlilik müşâhede edilmiş; felsefî ve ilmî düşünüş Osmanlı Türklerinde bu dönemde gelişmeğe başlamıştı (**Adivar, 1982:31**). Ancak, A. Adivar'ın da belirttiği gibi, *müsbet* veya *tecrübî* denilen ilimler konusunda aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Gerçi, meselâ tipla ilgili bâzi eserlerin Fâtih'ten evvel de mevcut olduğu

⁹ Burada zikredilen vasıfların hemen hepsinin, Osmanlı medreselerinde müderrislik eden ve yukarıda adları geçen Mecdî, Atâyî ve Seyhî'nin hayat hikâyelerini verdikleri ilim adamlarının hemen hemen tamamı için kullanıldığı görülmektedir

¹⁰ İlk dönem medreselerinde okunan eserler ve dolayısıyla 'ilim konuları' ile ilgili olarak bkz. Bilge, 1984: 40-63.

bilinmekte ise de, bunlar esas olarak medrese eğitiminden ziyâde, ferdî çalışmaların nefî celeri idiler(**Adivar, 1982:17-30**).

Fâtih, İstanbul'u aldıktan sonra burayı bir ilim merkezi hâline getirmek için ulemâyâ câzip imkânlar sağlamış, gerek kendi ülkesindeki, gerekse diğer İslâm beldelerindeki tanınmış ilim adamlarını buraya çekmeğe çalışmıştır. Onun döneminde Osmanlı ilim hayatındaki canlanmanın sebeplerini tedkik ederken, bizzat sultanın mizâcını ve ilme karşı olan tavrını da göz önünde bulundurmak lâzımdır. Gerçekten de o, bir faaliyet ve hareket adamı olmanın yanı sıra, entelektüel seviyesi, ilmî tecrübesi ve araştırma merakı yüksek bir şahsiyetti. Sultanın bu durumu, çevresine toplanmış olan ilim adamlarını da tesvik etti; böylece ortaya yeni eserlerin konulmasına zemin hazırlandı. Osmanlı kaynakları, ağız birliği etmişçesine, Fâtih'in ilme ve ilim adamlarına verdiği fevkalâde değere işaret ederler. Hoca Sa'deddin Efendi'ye göre, onun zamanında ulemâ sonsuz bir iltifâta mazhar olmuş, huzur ve sükûn içinde yaşamış ve bu uygun ortamda yazdıkları eserlerle hem sultanın adını ve hem de ilmi dünyânın her tarafına yaymışlardır. O, cehâlet binâlarını yıkarak yerlerine ilim yuvaları tesis etmiş, ilim ve irfan ülkesini korumuş, tipki ataları gibi ulemâyâ, seyyidlere ve seyhlerle ilgi ve desteğini esirgememiştir (**Hoca Sa'deddin, 1280, II:577-78**)¹¹.

Fâtih dönemindeki bu canlanma, söz konusu hareketin hizını kaybetmediği XVI. yüzyılın ortalarına kadar verilen ilmî ürünlerin seviyesini ve nisbetini de etkilemiştir. Umûmî olarak bakıldığında, Osmanlı medreselerinde ilim ve eğitim-öğretim faaliyeti yürüten âlimlerin, ortaya eser koyarken, yukarıda kısaca çerçevesini çizmeğe çalıştığımız *ilim anlayışı* veya *ilmî zihniyet* çerçevesinde hareket ettikleri görülür. Bu hüküm, basit bir düşünce veya varsayım olarak ileri sürülmemektedir. Aşağıda sunulacak olan örnek veriler, bu hükmü doğrular niteliktedir.

Osmanlı medreselerinin tamâmında çalışan ilim adamlarının ortaya koydukları ilmî ürünlerin umûmî bir dökümünü yapmak, hiç şüphesiz, bu konuda daha kesin fikirler verecektir. Böyle bir dökümün uzun zaman dilimine yayılması ise, çok daha faydalı olsa gerektir. Ancak, mesele münferit gayretlerin kısa sürede üstesinden gelemeyeceği kadar büyük ve çok boyutludur. Bu sebeple, simdilik münferit örneklerle iktifâ etmek durumundayız. Biz, bu çalışmada, Osmanlı medreselerinin en önde gelenlerinden olan Sahn (Fâtih) medreseleri üzerinde durmak istiyoruz.

Fâtih medreselerinde çalışan ilim adamları tarafından yazılan eserlerin esâs olarak *naklî* (=dî nî muhtevâli) ve *aklî* olmak üzere iki gruba ayrıldığı görülür. Bu durum, yukarıda hulâsa olunan ilimlerin tasnifine de uygundur. Ancak, her iki sâhada kaleme alınan eserleri 'telif' ve 'telif olmayan' şeklinde, ayrıca gruplandırmak da mümkündür. *Telif* eserler, konuları yazarları tarafından seçilerek araştırılmış, incelenmiş ve ortaya

¹¹ Bu hususta daha fazla bilgi edinebilmek için bkz. Ünver, 1946: 176-210; Adivar, 1982: 31-42. Ayrıca bkz. Kritovulos, 1328: 16, 177.

konulmuş eserlerdir. Bu tür çalışmaların dışında kalan eserler ise, *serh*, *hâsiye*, *hâmis*, *ta'lik*, *tasnif* (=derleme) adları ile anılmaktadır.

Bu tâbirleri kısaca açıklayacak olursak: *Serh*, bir kitâbin konusunun -çoğunlukla kelime ve ibâreler bakımından da olmak üzere- ele alınarak, ya aynı dilde veya başka bir dilde daha geniş olarak açıklanması sûretiyle yazılan eserlerdir (S. Sâmi, 1317, I: 173). *Hâsiye* ve *hâmis* ise, bir kitâbin sayfalarının kenarlarına metinle ilgili olarak yazılan açıklamalardır. Bu açıklamaların daha seyrek olanlarına *ta'likât* veya *kelimât* da denilmektedir (S. Sâmi, 1317, II:1504). Bir tür dipnot sistemini andıran *hâsiye*, *hâmis*, *ta'lik* ler ve *kelimeler* türündeki çalışmalar içerisinde, bilhassa *hâsiyeler* müstakil eserler hâlinde de olmaktadır. Osmanlı medrese ulemâsi tarafından ortaya konulan eserleri ana hatlarıyla bu çerçevede ele almak gerekmektedir.

Asagıda sunulacak veya zikredilecek rakamların, ilim adamlarının ortaya koydukları eserler bakımından mutlak ve kesin veriler olmadığını belirtmek lâzımdır. Bununla birlikte, bu verilerin umûmî temâyülü göstermesi bakımından fevkalâde açıklayıcı olacağını düşünürüz.

Ele almak istediğimiz *Sahn* medreseleri, Fâtih külliyesinin bir parçası olarak 1470 (875)'te faaliyete geçti. Bu târihten 1603'e, yâni Sultan I. Ahmed'in tahta geçtiği târihe kadar -yâni XV. yüzyılın son otuz yılı içinde ve XVI. yüzyıl boyunca- *Sahn*'da ders verdikleri tesbit olunan 290 ilim adamının, irili ufaklı 520 eser yazdıkları, bunların 189 (% 36.3)'unun *telif*, geriye kalanların *serh*, *hâsiye*, *hâmis*, *ta'likât*, *kelimât*, *tasnif* ve *tercüme* niteliği taşıyan eserler oldukları görülüyor. Bu eserler ise, 118 (% 40.7) ilim adamınca kaleme alınmıştır. Bu durumda, 290 ilim adamının yarısından çok fazlasının, yâni yaklaşık % 60'ının, ilmî faaliyetler bakımından en verimli dönemler olan XV. yüzyılın son çeyregi ile XVI. yüzyıllarda eser vermedikleri ileri sürülebilir.

XVII. yüzyıla gelince: Bir asır boyunca *Sahn*'da ders verdikleri tesbit olunan ilim adamı sayısı 648'dir. Bunların sâdece 60 (% 9.3)'ünün irili ufaklı olmak üzere yekûn 118 eser verdikleri tesbit olunmuştur. Bu sayının 32 (% 27.1)'si *telif*, 86 (% 72.9)'si ise *serh*, *hâsiye*, *hâmis*, *ta'likât*, *kelimât*, *tasnif* ve *tercüme* türündedir.

XVIII. yüzyılın ilk 30 yılı içerisinde ise sâdece 253 *Sahn* müderrisinin ismi tesbit edilebilmiştir. Ne var ki, 253 kısıdan yalnızca 16 (% 6.3)'sinin irili ufaklı yekûn 27 eser verdiği görülmektedir. Bu eserlerin 11 (% 40.7)'i *telif*, 16 (% 59.3)'si ise *telif* dışı eserlerden oluşmaktadır.

Mikdarlarına dâir rakamlar verilen bu eserlerin muhtevâlarına, yâni ilgili oldukları ilim dallarına bakıldığında, *naklî*, yâni *dîmî* muhtevâli ilimlerin ekseriyeti oluşturdugu görülür:

1470 ilâ 1603 yılları arasında yaşayan ve *Sahn*'da kısa bir süre de olsa ders veren ulemâ tarafından yazılan *telif* nitelikli 189 eserden sâdece 20 (% 10.6)'si *aklî* ilimlerden oluşmaktaydı. Geriye kalan 169 (% 89.4) eser *tefsir*, *hadis*, *fikih*, *akâ'id-kelem*, *ahlâk* ve *tasavvuf* gibi dî nî muhtevâli konularla *târih*, *edebiyat*, *sarf*, *nahiv*, *belâgat*, *bedî'*, *beyân* ve *maânî* gibi din dışı, fakat nakil gelenegi bulunan ürünlerdi. Sonraki yüzyıllarda da benzer bir temâyül sezilmektedir. Nitekim, XVII. yüzyılda *telif* nitelikli eserlerin yekû nu 32 olarak tesbit edilmiştir. Bu sayının 648 gibi büyük bir sayıya ulaşan ulemâ tarafından ortaya kondugunu belirtmek gerekir. XVIII. yüzyilin ilk 30 senesinde ise, *Sahn* müderrisi olmuş kişilerin ortaya koydukları *telif* eser sayısı 13 olarak gözükmektedir.

Konuya *serh* nitelikli eserler açısından bakacak olursak, *Sahn* medreselerinin kuruluşundan (1470) XVI. yüzyilin sonlarına kadar yekû n 37 eserin yazıldığını görürüz. Bunlardan sâdece 3 (% 8.1)'ü *aklî* ilimlerle ilgilidir. XVII. yüzyılda ise yekû n 15 adet *serh* nitelikli eser gözükmekte, bunlardan yalnız birinin *aklî* ilimlerle ilgili olduğu dikkati çekmektedir. XVIII. yüzyılda ise, en azından tesbit edilen *Sahn* müderrisleri açısından *serh* esere rastlanmamıştır.

Aynı konuya, yazılan eserlerin *hâsiye*, *hâmis*, *ta'li kât*, *kelimât*, *tercüme* ve *tasnif* (mecmû a) niteliği tasıması açısından bakıldığında, elde edilen verilerden ortaya söyle bir netî ce çıkmaktadır: Fâtih medreselerinin kuruluşundan XVI. yüzyilin sonlarına kadar, 11 (% 3.7)'i *aklî* ilimlerle ilgili olmak üzere yekû n 294 çalışma ortaya konmuştur. XVII. yüzyılda yekû n 71 eser verilirken, XVIII. yüzyilin ilk 30 yılında ise sâdece 16 eserin bulunduğu görülmektedir ki, bunun da 13 tânesini *tasnif* (derleme, mecmû a) ve *tercüme* oluşturmaktadır.

Kezâ, konu başka bir açıdan ele alındığında, 1470 ile 1730 yılları arasında yâni yaklaşık 300 yıllık bir dönem zarfında *telif* olarak yekû n 14 (% 6) *tefsir*, 48 (% 20.5) *fikih*, 25 (% 10.7) *akâ'id-kelem*, 11 (% 4.7) *ahlâk* ve bir de *hadis*le ilgili, diğer bir deyişle 'dî nî muhtevâli' olmak üzere yekû n 99 eserin yazıldığı görülür. Aynı süre içerisinde *edebiyat* ve *târih*le ilgili 58 (% 24.7), Arap dilinin muhtelif durumlarıyla ilgili 11 (% 4.7) ve ayrıca konuları belirsiz olmakla birlikte, dî nî nitelikli oldukları şüphe götürmeyen (*fînûn-i 'âliye*) 30 (% 13) ve sayıları belirsiz en az 14 (% 6) çalışma (dî nî nitelikli "*ba'zi resâ'il*") yazıldığı dikkati çekiyor. Diğer bir deyişle, yekû n 234 *telif* eserden 143 (% 61.7)'ü dî nî muhtevâlidir. *Edebiyat*, *târih* ve Arap dili ile ilgili eserlerde (yekû n 69) dî nî kültürün yogun olarak işlendiğini de unutmamak gerekir.

Aynı şekilde, belirtilen dönem içerisinde *serh*, *hâsiye*, *hâmis*, *ta'li kât*, *kelimât*, *tasnif* ve *tercüme* nitelikli yekû n 336 çalışmayla karşılaşıyoruz. Bunlardan 55 (% 16.3)'i *tefsir*, 128 (% 38)'i *fikih*, 64 (% 19)'ü *akâ'id-kelem*, 10 (% 3)'ü ise *ahlâk* ve *tasavvuf*la ilgilidir. 6 (% 1.8) tâne de *hadis*le ilgili çalışma bulunmaktadır. 74 (% 22) tâne ise *tasnif* (derleme, mecmua) ve *tercüme* ortaya konmuştur; ancak bunların mühim bir kısmı fetvâ mecmualarından mürekkeptir.

Degerlendirmeye tâbi tutulan süre içerisinde yekû n 36 adet irili ufakli *aklî* ilimler kategorisine sokulabilecek çalışma ortaya konmuştur ki, bunlar da daha ziyâde *hey'et*, *hendese*, *hesap*, *riyâziye*, vs. gibi konularla ilgilidir.

Kezâ, aynı dönemde tesbit edilebilen yekû n 1191 müderristen 194 (% 16.3)'ü eser vermiş, irili ufakli bir çalışma ortaya koymuştur. Bu durum, kanaatimizce, ulemânın büyük çoğunluğunun ya yazmaktan kaçındığını veya bir eser kaleme alacak kudrette olmadığını göstermektedir.¹² Oysa, gerek Mecdî'nin, gerekse Atâyî ve Seyhî Mehmed Efendi'lerin, âlimleri anlatırken kullandıkları üslup ilgi çekicidir. Pek çok örnekte görüldüğü üzere, ilmî mahâretleri, kavrayış ve zekâları parlak cümlelerle anlatılan insanların, "*âsâr-i ilmiyye*"lerine gelince, çoğu zaman "*si'r ü insâya kâdir idi*"; yâhut falanca ilimde "*yed-i tû lâsi vârdi*" gibi, esâsta pek bir mânâ ifâde etmeyen cümleler kullanıldığı dikkati çekmektedir.¹³

Yukarıda, Osmanlı medreselerinden yetisen, buralarda bizzat ders veren ve bir süre de olsa Fâtih medreselerinde çalışan kişilerin ortaya koydukları eserlerle ilgili olarak bâzi istatistik veriler zikredildi. Bu verileri, daha mânâli kılabilmek için, üzerinde çalışılan eserleri de kısaca gözden geçirmek gerekmektedir.

Dikkat edilirse, çalışılan konular ve ilim dalları arasında *fikih* baste geliyor. Bunun sebebi açıktır: Çünkü *fikih*, bir bakıma 'kânun yapma' (= *tesrî*) faaliyetleri ile ilgilidir. Bilindiği gibi, Osmanlı yönetiminin ve adlî müesseselerin bu sâhada ortaya konulacak eserlere büyük ihtiyâci vardı. Hem ferdî ve hem de sosyal ve idârî hayatla ilgili pek çok problemin çözümü, bu tür çalışmalarda gösterilen performansa bağlıydı. Öte yandan, her müderris (ilim adamı) aynı zamanda bir devlet *memuru*, bir *hâkim*, bir *mi'ftî* idi ve her gün kendisine çözüm için pek çok konu intikâl etmekteydi. Bu da fikhî çalışmaları gerekli kiliyordu.

Bu eserlerin basında, medreselerde ders kitabı olarak da okunan *Hidâye* ve buna dayalı çalışmalar gelmektedir. Fergâna'lı Merginânî (ö. 593 / 1196) tarafından yazılan bu eser *usûl-i fikih*, yâni fikih metodolojisi ile ilgilidir. Eserin bâzi bölümleri, *Sahn'a* kadar yükselen Osmanlı âlimleri tarafından, yetisme dönemlerinde girdikleri imtihanlar vesîlesiyle ele alınıp incelenmiş ve müstakil risâleler ortaya konmuş; bütünü üzerine ise çok sayıda *serh*, *hâsiye*, *hâmis*, *ta'lîk* ve *kelimât* yazılmıştır.

Üzerinde en fazla durulan eserlerden biri de, fikhin *fürû'* (*mu'âmelât*) kısmıyla ilgili *Vikâye*'dir. Hanefî âlimlerinden Burhânu's-Serî'a Mahmûd (ö. XIII. yy.) tarafından, kizdan torunu Sadru's-Serî'a-i Sâni (ö. 750 / 1349) adına yazılmış ve bu

¹² Yukarıdaki verilerin teferruâtı için bkz. Unan, 1993: 321-343.

¹³ Her üç yazarın eserleri bu tür örneklerle doludur.

sebeple, kaynaklarda çoğunlukla *Sadru's-Serî* 'a olarak zikredilmiş bulunan eserin tam ismi *Vikâyetü'r-Rivâye fî Mesâ'ilî'l-Hidâye*'dir. *Vikâye*, Osmanlı âlimlerini derinden etkilemiş ve üzerinde çeşitli *serhler*, *hâsiyeler*, *hâmisler* ve benzeri çalışmalar yapılmıştır.

Fikhin *muâmelât* kısmıyla ilgili olan ve üzerinde en fazla durulan eserlerden bir diğeri ise, Molla Hüsrev (ö. 885 / 1480)'in *Gurer*'i ile, bu esere yine aynı şahıs tarafından yazılan *serh*, *Dürer*'dir. Her iki eserin çoğunlukla *Gurer* ve *Dürer* şeklinde birlikte anıldıkları görülmektedir.

Kezâ üzerinde çalışılan diğer bir eser ise, *Tevhîh*'tir. Bu eser aslında bir *serh* olup Serefüddin Ahmed tarafından yazılan *Tenkî hü'l-Ahdâs* isimli kitap için Sa'düddin Taftazânî tarafından kaleme alınmıştır.

Zikredilen bu dört eser kadar olmamakla birlikte, fikhla ilgili olarak üzerinde çalışılan bahse değer başka eserler de bulunmaktadır. Bu eserlerin baslıcaları şunlardır: Sirâcüddin Muhammed (ö. ?)'in *Ferâ'izü's-Secâvend* (= *Ferâ'iz-i Sirâcî*)'i; Bağdad'li Ahmed b. Muhammed (ö. 428 / 1036)'in *Muhtasarü'l-Kudûrî*'si; Sa'düddin Taftazânî'nin *Tavzîh*'i; Ibn Kemâl (ö. 940 / 1534)'in *Islâh u İzâh*'i; Hâfizüddin Ömer Neseî (ö. 710 / 1301)'nin *Menâru'l-Envâr*'i; bu eserin Ibn Melek (ö. ?) tarafından yazılan bir *serhi*; Neseî'nin başka bir eseri, *Kenzü'd-Dekâyik*'i; İmâm-i a'zam'a nisbet edilen *Fikh-i Ekber*; Molla Hüsrev'in *Mir'ât (u'l-Usûl)* ve *Mirkât (u'l-Usûl)*'i ve nihâyet Seyh Bedreddin (ö. 820 / 1417)'in *Câmi'u'l-Fusûlîn*'i. Bu eserlerin, Osmanlı âlimlerinin tamâmî tarafından kullanıldığını ve eğitim-öğretimin temel kaynakları arasında bulunduğunu belirtmek gerekir.

Tefsir sâhasında üzerinde çalışılan eserlerin, temelde, iki tâne olduğu görülüyor. Bu eserler aynı zamanda Osmanlı medreselerinin ders programları arasında bulunan kitaplardır. İlki, ünlü tefsir âlimi Mahmûd Zemahserî (ö. 538 / 1143)'nin kısa adı *Kessâf* olan *el-Kessâf 'an Hakâyiki't-Tenzîl*'i; ikincisi ise, Kadi Beyzâvî (ö. 685 / 1286)'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl* adlı, *Tefsîr-i Kâdî* veya kısaca *Kadi Beyzâvî* olarak da anılan eseridir. Yukarıda kısaca üzerlerinde durulan bu eserlere Osmanlı ilim adamlarının çoğu *hâsiye*, *hâmis*, *ta'likât* ve *kelimât* yazmışlardır. Ancak, *Beyzâvî*'ye nisbetle *Kessâf*'in daha az ele alındığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı döneminde yazılan tefsirler arasında en meshûru, muhakkak ki, Seyhülislâm Ebussuûd Efendi'nin *Irsâdu'l-Akli's-Selîm ilâ Mezâya'l-Kur'âni'l-Kerîm*'idir. Ebussuûd Efendi, eserini seyhülislâm iken yazmıştır. Ebussuûd Efendi'nin bu eseri yazarken, daha ziyâde *Kessâf*'ve *Beyzâvî*'yi örnek aldığı ve onların metodlarını benimsediği ileri sürülür. Yazıldığı Kânûnî tarafından çok beğenilmiş, gerek yazarına ve gerekse dönemin önde gelen âlimlerine hükümdar tarafından lütuf ve ihsanlarda bulunulmasına vesîle olmuştur. Eserin medreselerde ders kitabı olarak

okutulup okutulmadığı belli değilse de, ulemânin temel kaynakları arasına girdiği muhakkaktır.

*Hadis*le ilgili olarak üzerinde çalışılan eserlere gelince: Fazla bir çalışma bulunmamakla birlikte, *Sahn* müderrislerinden bâzılarının Buhârî (ö. 256 / 869) ve Müslim (ö. 264 / 874)'in *Sahîh*'leri ile, ünlü altı hadis kitabı (=kütüb-i sitte)'nin muhtasarı olan Muhammed el-Sagâni (ö. 650 / 1252)'nin *Mesâriku'l-Envâr*'ini ele aldıkları görülmektedir.

*Akâid*le ilgili olarak ise, üzerinde durulan eserlerin basında Necmüddin Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Neseî (ö. 537 / 1142)'nin *Akâ'idü'n-Neseîyye*'si gelmektedir. Osmanlılar tarafından son derece îtibâr edilen bu esere, Sa'düddin Taftazânî'nin güzel bir serhi bulunmaktadır ve esâsen, Osmanlı ulemâsi tarafından üzerine serh ve *hâsiyeler* yazılan da Taftazânî'nin serhidir. *Akâid*le ilgili olarak Celâlüddin Devvânî (ö. 908 / 1502)'nin *Isbât-i Vâcib*'i ile *Sahn* müderrislerinden Seyh-zâde İbrâhim b. Mustafa (ö. 1014 / 1605)'nin *Nazmu'l-Ferâ'id fî Silki Mecma'i'l-Akâ'id*'i zikre değer diğer çalışmalardır.

Kelâm konusunda ise, üzerlerinde en fazla durulan üç eser görülmektedir. Kisaca *Tecrîd*, *Mevâkif* ve *Tevâli*' adlarıyla anılan bu eserler, fetihten önceki ilk dönem Osmanlı medreselerinin de temel ders kitaplarındandı. Asıl ismi *Tecrîdü'l-Kelâm* olan ve Nâsirüddin Tûsî (ö. 672 / 1273) tarafından yazılan *Tecrîd*'e pek çok *serh*, *hâsiye*, *hâmis*, *ta'lîkât* ve *kelimât* yazılmıştır. Bunlar içerisinde Ali Kusçu, İbn Kemâl, Hâfiz-i Acemî, Kinalî-zâde Ali Çelebi gibi ünlü âlimler de görülmektedir. *el-Mevâkif* ise, Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî (ö. 756 / 1355) tarafından yazılmıştır. Esere en güzel serhi Seyyid Serif Cürçânî yazmış ve Osmanlı müderrisleri de ekseriyetle bu serh üzerinde çalışmışlardır. Dikkati çeken üçüncü eser, *Tevâli'u'l-Envâr*, Abdullah b. Ömer Beyzâvî (ö. 685 / 1286) tarafından yazılmıştır. Osmanlı müderrislerinden Hoca-zâde, Efdal-zâde Hamîdüddin ve Muhyiddin b. Tablbağ gibi Fâtih dönemi ve hemen sonrası şahsiyetlerinin, bu esere birer serh yazdıkları görülmektedir. Kelâm ile ilgili olarak, Sârihü'l-Mültekâ Seyyid Mehmed Efendi (ö. 1104 / 1692)'nin *Inâyet*'i ile, Kazasker Abdülbâkî Ârif Efendi (ö. 1125 / 1713)'nin *Menâhicü'l-Vusûl ilâ Medârici'l-Usûl*'ü birer telif eser olarak zikre değer.

Osmanlı ulemâsinin, Arap dilinin muhtelif durumları üzerinde bilhassa durdukları ve pek çok *serh*, *hâsiye* ve *hâmis* yazdıkları bilinmektedir. Bunun sebebi, Kur'ân'ı daha iyi anlama ve hükümler çıkarırken hatâyâ düsmeme endisesi olsa gerektir. Ancak, temelde yardımcı veya anahtar (=âlet) niteliğinde görülen dille ilgili çalışmalar, zaman içerisinde aslî ilimler gibi îtibâr görmüşlerdir. Bunun mühim bir sebebi bulunuyordu. *Zîrâ kelâm, hikmet, mantık* ve benzeri son derece zor ve girift dalların ilgi sâhasına giren pek çok konu, dille ilgili olarak yazılan eserlerde ele alınmaya başlanmıştır. *Ulûm-i Arabiyye* denilen *lûgat* (=kelime bilgisi), *istikak* (=kelime türetme yolları), *sarf* (=fiil çekimi, zamanlar), *nahv* (=cümle teskili), *arûz* (=siir vezinleri bilgisi) ve *kâfiye* ile, *ilm-i*

belâgat denilen ve merâmi açık, güzel ve fasih anlatmağı hedef alan *bedâ'*, *beyân* ve *ma'ânî* gibi üslûp konulari, temel çalışma sâhaları hâline gelmiştir.

Bu cümleden olmak üzere, *belâgatla* ilgili olup üzerinde en fazla çalışılan eser, Sirâcüddin Ebî Ya'kûb Yûsuf b. Ebûbekir Sekkâkî (ö. 626 / 1228)'nin *Miftâhu'l-Ulûm*'udur. Esere bilhassa Sa'düddin Taftazânî'nin ve Seyyid Serif Cürçânî'nin yazdıkları *serh*ler dikkati çekmiş ve pek çok Osmanlı müderrisi söz konusu *serh*lere *hâsiye*, *hâmis* ve *ta'li kât* yazmıştır. Sa'düddin Taftazânî'nin kendi eseri olan *Mutavvel* ile, ona yazdığı *Muhtasar* adlı *serh* de *belâgatla* ilgili olarak çok okunan, pek çok Osmanlı müderrisi tarafından üzerinde çalışılan iki eserdir. *Sarf* ile ilgili olarak ise, İbn Hâcib (ö. 646 / 1248)'in *Sâfiyye*'si ve Ahmed b. Ali b. Mes'ûd (ö. ?)'un *Merâhu'l-Ervâh*'i zikre değer. Son esere, İbn Kemâl'in de aralarında bulunduğu bir çok âlim tarafından *serh*, *hâsiye*, vs. yazılmıştır. Nihayet, *Sahn* müderrislerinden Ahmed b. Mustafa (ö. 911 / 1505)'nin *Mîzân-i Tasrîf*'i, sarfla ilgili telif eser olarak zikredilebilir. *Nahiv* konusuna gelince; İbn Hâcib'in *el-Kâfiyye fi'n-Nahv*'i dikkati çekmektedir. Esere, Molla Câmî tarafından yazılan *serh* üzerinde daha fazla durulmuş ve Osmanlı müderrisleri bilhassa bu eser üzerinde çalışmışlardır. Ayrıca, İbn Hisâm (ö. 762 / 1360-61)'in *Mugni'l-Lebîb 'an Kütübi'l-E'ârib*'i nahiv konusunda üzerinde çalışılan eserlerdendir.

İlm-i mîzân da denilen ve ilimlerin tasnifinde *felsefiyyât* (=aklî ilimler) arasında zikrolunan *mantik* konusunda, daha ziyâde *Metâli'u'l-Envâr* adlı eser üzerinde durulduğu söylenebilir. Eser, Kadi Sirâcüddin Mahmud b. Ebûbekir Urmevî (ö. 682 / 1283) tarafından yazılmıştır. Üzerinde *serh*, *hâsiye*, *hâmis* ve *ta'li kât* türünde îzâh ve açıklama yapılmak sûretiyle çok durulan *Metâli'*, Osmanlı müderrislerinin ilgisini çekmekle kalmamış, aynı zamanda medreselerin ders kitapları arasına da girmiştir. Esere, Seyyid Serif Cürçânî tarafından yazılan *hâsiye*, bilhassa mûteber görülmüştür. Ünlü âlim Ali Kuşçu, *Metâli'*in bâzı bölümlerinin konularını ele alarak müstakil bir risâle yazmıştır. Molla Lütfî de dâhil, bilhassa XVI. yüzyıla kadar yaşamış ulemâ arasında eser üzerinde çalışan bir çok âlim vardır. *Mantik* konusunda üzerinde çalışılan eserlerden birisi de, Necmüddin Ömer b. Ali Kazvî nî (ö. 693 / 1293)'nin *es-Semsiyye* adlı eseriyle, bu esere Kutbüddin Muhammed Tahtâvî (ö. 766 / 1364) tarafından yazılan *el-Kavâ'idü'l-Mantikiyye fi Serhi's-Semsiyye* (=Semsiyye-i Kutbî) ve Seyyid Serif Cürçânî'nin *Serh-i Semsiyye*'sidir. Seyyid Serif'in *serhi*, Fâtih külliyesi içerisinde bulunan ve *Sahn* medreselerine geçişte bir basamak oluşturan *Tetimme* medreselerinde ders kitabı olarak okunmuştur.

Buraya kadar gözden geçirilen eserler, Osmanlı medrese ulemâsinin ilmî ve fikrî bakımdan beslendikleri kaynakları göstermeleri bakımından da mühim çalışmalardır. Ancak, bu eserlerin her birinin burada geniş olarak ele alınması tabiatıyla mümkün değildir ve daha uzun soluklu çalışmaları gerektirmektedir. Biz, bu çalışmada konuyu ana hatlarıyla ele almakla yetindik. Söz konusu eserler ve konulari üzerinde yürütülen

çalışmaların, farklı yoğunluklarda da olsa, Osmanlı devletinin sonuna ve medreselerin kapatılmasına kadar devâm ettiği muhakkaktır.

KAYNAKÇA

- ADIVAR, Adnan (1982), **Osmanlı Türklerinde İlim**, İstanbul (1943).
- ANAWATI, G. (1989), "Bilim", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, IV (trc. T. Koç), İstanbul.
- ATAY, Hüseyin (1983), **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, İstanbul.
- BALTACI, Câhid (1976), **XV-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreseleri**, İstanbul.
- BiLge, Mustafa (1984), **İlk Osmanlı Medreseleri**, İstanbul.
- BİRGİVÎ Mehmed Ef. (1256), **Tekmile-i Terceme-i Tarîkat-i Muhammediyye** (Vidâdî trc.), İstanbul.
- CERRAHOĞLU, İsmail (1977), "Fahrüddin er-Râzî ve Tefsiri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** /2.
- FÂRÂBÎ (1989), **İhsâ'u'l-Ulûm (İlimlerin Sayımı)**(trc. A. Ates), İstanbul.
- Fâtiğ Mehmed II Vakfiyeleri**, VGM yay., nr. 1, Ankara 1938.
- GAZZÂLÎ (İmam) (1978), **El-Munkiz Mine'd-Dallâl** (trc. **Dalâletten Hidâyete** (trc. A. Subhi Firat), İstanbul.
- İBN HALDÛN (1988, II), **Mukaddime** (trc. Z. Kadirî Ugan), İstanbul.
- İNALCIK, Halil (1973), **The Ottoman Empire, The Classical Age, 1300-1600**, London.
- KRİTOVULOS (1328), **Târîh-i Sultân Mehmed Hân-i Sâni** (trc. Karolidi, *TOEM* eki.), İstanbul.
- LEKESİZ, M. Hulûsi (1989), **Osmanlı İlmî Zihniyetinde Degisme (Tesekkül-Gelisme-Çözülme:XV-XVII. Yüzyıllar)** H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış Yüksek Lisans tezi), Ankara.

- MECDÎ Mehmed Efendi (1989), **Hadâ'iku's-Sakâ'ik (Sakâ'ik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri, 1)**, nesr. A. Özcan, İstanbul.
- NASR, Seyyid Hüseyin (1989), **İslâm ve İlim** (trc. I. Kutluer), İstanbul.
- _____ (1990), "Fahredden Râzî ", **İslâm Düsüncesı Tarihi**, II (trc. B. Köroglu), İstanbul.
- ATÂYÎ, Nev'î-zâde (1989, HII), **Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fi Tekmiletı's-Saka'ik (Zeyl-i Sakâ'ik; Sakâ'ik-i Nu'mâniye ve Zeyilleri, 2)** nesr. A. Özcan, İstanbul.
- OCAK, A. Yasar (1986), "İbn Kemâl'in Yasadığı XV. ve XVI. Asırlar Türkiyesinde İlim ve Fikir Hayati", **Seyhühislâm İbn Kemâl Sempozyumu** (26-29 Haziran 1985, Tokat), Tebligler ve Tartısmalar, Ankara.
- PINES, S. (1989), "Felsefe", **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, IV (trc. I. Kutluer), İstanbul.
- SEMSEDDİN SÂMÎ (1317, I-II), **Kâmûs -i Türkî**, İstanbul.
- SEYHÎ Mehmed Efendi (1989, HII), **Vekâyi'u'l-Fuzalâ (Sakâ'ik-i Numanıye ve Zeyilleri, 3)** nesr. A. Özcan, İstanbul.
- TASKÖPRÜLÜ-ZÂDE Ahmed İsamüddin (1313), **Mevzû 'atü'l-Ulû m**, I-II, İstanbul.
- _____ (1328, HIII), **Miftâhu's-Sa'âde**, Haydarâbâd (eserin tercümesi için bkz. **Mevzû 'atü'l-Ulû m**, I-II, İstanbul 1313).
- UNAN, Fahri (1990), "Dinde Tasfiye Yâhut Osmanlı Sünnî ligine Sünnî Muhâlefet: Birgivi Mehmed Efendi", **Türk Yurdu**, X/36, Ağustos.
- _____ (1993), **Kurulusundan Günümüze Fâtiğ Külliyesi** (basılmamis doktora tezi, H. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü; tashihleri ve indeksi tamamlanıp sayfaya bağlanmış bulunan eser, muhtemelen 2002 yılı sonuna kadar TTK tarafından yayımlanmış olacaktır), Ankara.
- _____ (1997), "Tasköprülü-zâde'nin Kaleminden XVI. Yüzyilin *İlim ve Âlim* Anlayışı", **Osmanlı Arastırmaları**, XVII, İstanbul.
- UZUNÇARSILI, İsmail Hakki (1988), **Osmanlı Devletinin İlimiye Teskilâti**, Ankara (1965).
- ÜNVER, Süheyl (1946), **Fatih, Külliyesi ve Zamani İlim Hayati**, İstanbul.

